

بسمه تعالی

آسیب‌شناسی روانشناختی شایعه و راه‌حل‌های آن در قرآن کریم

زینب محمدی^۱

سید محمد حسین موسوی‌پور^۲

چکیده

شایعه پدیده‌ای است که براساس شنیده‌ها و زمینه‌ی قبلی افکار عمومی شکل می‌گیرد. بشر همواره در زندگی روزمره و در ارتباطات خود با دیگران به تولید، انتشار و تبادل شایعات زیادی می‌پردازد که با توجه به ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی هر جامعه برخی شایعات زمینه‌ی مناسبی برای نقل و انتشار می‌یابد. این پدیده‌ی اجتماعی دارای آثار و پیامدهایی در جوامع انسانی است که سلامت روابط و تعاملات اجتماعی انسان را تهدید می‌کند. در این پژوهش با روش توصیفی کتابخانه‌ای ضمن تحلیلی همه‌جانبه به تطبیق یافته‌ها در مورد مسئله شایعه در دو حوزه مذکور می‌پردازیم که این تحقیق از این لحاظ به نوآوری پرداخته است که شایعات مطرح شده در قرآن مورد تحلیل روانشناختی قرار گرفته‌اند و به ارائه راهکار برای مقابله با آن با نگاه قرآنی و روانشناسی پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: شایعه، شایعه‌پراکنی، آسیب‌شناسی، قرآن، روانشناسی

^۱ - کارشناس ارشد رشته معارف قرآن دانشگاه خوارزمی (zeynab.moohammadi@gmail.com)

^۲ - استادیار و عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی (Musavipur@gmail.com)

مقدمه

انتشار شایعه در هر زمان و در هر شرایط و موقعیت اجتماعی می‌تواند نشانی از یک مشکل روانی اجتماعی در ابعاد مختلف باشد، اما رواج شایعه در بحران‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی فوق‌العاده قابل توجه است که در این بخش به بررسی اثرات و پیامدهای شایعه در موقعیت‌های مختلف پرداخته می‌شود. نگاه قرآن به این مسئله نگاهی کلی و جامع است یعنی هم ابعاد دنیوی و هم اخروی پیامدهای شایعه را در برمی‌گیرد.

شایعه به دلیل آن‌که قادر است حقایق و واقعیات را پنهان نماید و با جهت‌دهی و فریب افکار عمومی، رفتار و اعمال جمعی را به سمت و سوی مقاصد از پیش تعیین شده شایعه‌پردازان هدایت کند، بدون شک تأثیراتی را در بعد دنیوی زندگی انسان نهاده و پیامدهایی را در حوزه‌ها و عرصه‌های مختلف به دنبال خواهد داشت. از سوی دیگر می‌دانیم که براساس جهان‌بینی توحیدی، هر حرکت و تلاشی چه در جهت حق و چه در جهت باطل تأثیرگذار بوده و انسان، عواقب تمام آن‌ها را در آخرت خواهد دید.^۱

ما در اینجا ضمن تبیین پیامدهای دنیوی و اخروی شایعه، به راههای پیشگیری و مقابله با شایعات در دو حوزه قرآن و روانشناسی خواهیم پرداخت.

۱. پیامدهای دنیوی شایعه

پیامدهای دنیوی شایعه در دو محور «مخاطبان» و «شایعه‌سازان» قابل بررسی است:

۱-۱. پیامدهای شایعه برای مخاطبان

بخشی از پیامدهای دنیوی ناشی از تولید و انتشار شایعات، متوجه مخاطبان شایعه خواهد بود که در حقیقت، همان اقشار و طبقات مختلف مردم جامعه هستند و شایعه نیز باهدف تأثیرگذاری بر آن‌ها ساخته و پرداخته شده است. پیامدهای دنیوی شایعه برای مخاطبان در ابعاد ذیل، قابل گزارش است:

۱-۱-۱. پیامدهای نظامی شایعه

در مسائل نظامی و موقعیت‌هایی مانند جنگ، به دلیل ضرورت حفظ اسرار و اطلاعات، ابهام فوق‌العاده‌ای وجود دارد. این حالت ابهام، بستر مناسبی جهت رشد و انتشار شایعات در میان نیروها که در فقر اطلاعاتی به سر می‌برند فراهم می‌کند و لذا آنان به آسانی گرفتار این سلاح خطرناک و پیامدهای ناگوار ناشی از آن می‌شوند. پیامدهای شایعه در بعد نظامی آن عبارت است از:

^۱ زلزله ۷ و ۸.

۱-۱-۱-۱. تضعیف توان روحی مؤمنان

آنان که از مسائل نظامی و از قوانین حاکم بر جنگ اطلاع دارند، به‌خوبی می‌دانند که وضعیت روحی رزمندگان، نقش بسیار تأثیرگذاری در پیروزی یا شکست نیروها در نبرد ایفا می‌کند. وجود روحیه‌های قوی و نیرومند از اسباب مهم پیروزی و روحیه‌های سست و ضعیف از عوامل اساسی در آسیب‌پذیری و ازهم‌گسیختگی نیروها و در نتیجه شکست آنان است. (متفکر، ۱۳۸۳: ۱۰۳)

از مهم‌ترین ابزارهایی که در القای یأس و ناامیدی و تضعیف توان روحی رزمندگان در جنگ نقش دارد، نشر اکاذیب و شایعات است. باید گفت در محیط‌ها و موقعیت‌های بحرانی و آسیب‌زا مانند جنگ، افراد شدیداً به دلیل مسائلی چون امید به پیروزی، ترس از شکست، تهدیدات جانی و مالی، جدایی از افراد موردعلاقه و دچار اضطراب و ناامنی روانی هستند. لذا آنان به علت فقدان امنیت روانی، در مواجهه با اخبار و رویدادهای اطراف خود، خیلی سریع واکنش‌های هیجانی نشان داده و از آن‌ها تأثیر می‌پذیرند. (افروز، ۱۳۷۵: ۱۸)

از نگاه قرآن نیز، شایعه از جمله اسبابی است که منجر به تضعیف توان روحی رزمندگان می‌شود. انعکاس روشن این مسئله، شایعه‌ی شهادت پیامبر اکرم (ص) در جنگ احد است. این شایعه به همان اندازه که در روحیه‌ی بت‌پرستان تأثیر مثبت دارد، سبب تضعیف توان روحی مؤمنان و ایجاد تزلزل در ایشان شده. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۱۵) و اکثریت آنان بر اثر حزن و اندوه شدید ناشی از این خبر، دچار ضعف روحی می‌شوند. (واقعی، ۱۴۰۹: ۲۳۰) ابن کثیر در این زمینه می‌نویسد: «این شایعه را ابن قمیئه بر زبان آورد. او با سنگ بر پیشانی پیامبر (ص) زد و به‌سوی مشرکان بازگشته و به آنان گفت: «محمد را کشتم» او این خبر را در میان مسلمانان پخش نمود و مسلمانان اعتقاد پیدا کردند که آن حضرت کشته شده است و به دنبال این خبر، مسلمانان دچار وهن و ضعف شده و از ادامه‌ی جنگ دست کشیدند. (ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۱۱۱)

۱-۱-۱-۲. ایجاد سستی در عزم و اراده نیروها

همان‌طور که می‌دانیم در گذشته، شاکله‌ی اصلی نیروهای نظامی را توده‌های مردم تشکیل می‌دادند و نیروهای نظامی در قالب یک تشکل سازمان‌یافته و آموزش‌دیده، همانند آنچه در عصر حاضر مشاهده می‌کنیم، نبوده است. هرچند افراد جنگجو و نام‌آوری نیز که آشنا به فنون و مهارت‌های نظامی بودند در میان سپاهیان وجود داشته و غالباً نقش پرچم‌داری سپاه یا فرماندهی آن را بر عهده داشتند، اما اکثریت آنان مردمی بودند که به فراخوان رهبر یا بزرگ قبیله‌ی خود، برای نبرد و رویارویی با دشمنان بسیج می‌شدند. (میرزایی، ۱۳۸۹: ۵۲)

بدیهی است که این افراد به علت آن که تجربه‌چندانی در مسائل نظامی نداشته و آموزش خاصی ندیده بودند، توانایی لازم جهت ارزیابی موضوعات و برخورد مناسب با اخبار و گزارش‌ها را نداشتند. از این رو در مواجهه با شایعات هراس‌انگیزی که از سوی دشمنان انتشار می‌یافت، بسیار سریع متأثر شده و بدون تحقیق،

آن‌ها را می‌پذیرفتند. این شایعات گاه منجر به آن می‌شد که در افکار و اذهان نیروها، نوعی خمودی شکل گرفته و در اراده آنان جهت عزیمت به میدان نبرد و مقابله و رویارویی با دشمنان، سستی و خلل به وجود آید.

در این زمینه می‌توان به نشر اکاذیب و شایعات دلهره‌آور و وحشت‌آفرین ابوسفیان و جاسوسانش در میان رزمندگان سپاه اسلام در جریان غزوه بدر صغری اشاره کرد (ابن هشام، ۱۳۵۵: ۲۲۱)

قرآن در اشاره به این موضوع می‌فرماید: «فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسُكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكْفِ بِأَسْ أَلَّذِينَ كَفَرُوا وَاللَّهُ أَشَدُّ بَاسًا وَأَشَدُّ تَنَكِيلًا» (نساء/۸۴) پس در راه خدا پیکار کن؛ جز عهده‌دار شخص خود نیستی؛ و [لی] مؤمنان را [به مبارزه] برانگیز. باشد که خداوند آسیب کسانی را که کفر ورزیده‌اند [از آنان] بازدارد و خداست که قدرتش بیشتر و کيفرش سخت‌تر است. در این آیه، خداوند به دنبال تأثیرپذیری گروهی از مؤمنان از شایعات ابوسفیان و ایادی‌اش، به پیامبر اکرم (ص) امر فرموده است که با کافران به قتال پردازد؛ حتی اگر مؤمنانی که از این شایعات متأثر شده و برای عزیمت به میدان نبرد دچار سستی و تردید شده‌اند، آن حضرت را یاری نمایند. (علامه طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۱)

همان‌طور که مشاهده می‌کنیم این جریان به‌خوبی گویای قدرت و نقش شایعه در ایجاد حرکت، تهییج یا خمودی افکار عمومی است. در حقیقت، شایعه قادر است با تأثیر بر افکار عمومی، عرصه‌ی عمل و رفتار افراد را تحت کنترل شایعه‌سازان درآورد و آنان را در جهت پیش برد اهداف و مقاصدشان، بسیج نماید.

۱-۲-۱. پیامدهای اجتماعی شایعه

پیامدهای شایعه در بعد اجتماعی از نگاه قرآن عبارت است از:

۱-۲-۱-۱. شکل‌گیری محیط ناسالم اجتماعی

در فصل قبل بیان شد که رواج شایعات و انتشار اخبار کذب و بی‌اساس موجب آلودگی اجتماع و شکل‌گیری فضای ناسالم اجتماعی خواهد شد و رذایل و ناهنجاری‌های اخلاقی در جامعه رواج پیدا می‌کند. قرآن در نکوهش مسئله‌ی نشر شایعات، اکاذیب و زشتی‌ها در جامعه می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (نور/۱۹): کسانی که دوست دارند که زشتکاری در میان آنان که ایمان آورده‌اند، شیوع پیدا کند، برای آنان در دنیا و آخرت عذابی پر درد خواهد بود و خدا [است که] می‌داند و شما نمی‌دانید.

در این آیه، کلمه‌ی فاحشه به معنای هر فعل و قولی که قبح و زشتی آن بزرگ است (راغب، ۱۴۱۲: ۴۸) و به گفته مفسران، منظور از آن مطلق فحشا بوده و شامل هرگونه نشر فساد و اشاعه زشتی‌ها می‌شود؛ (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹۳/۱۵) چه نشر شایعات و سخنان باطل، چه آشکار کردن عیوب و اعمال زشت دیگران،

چه انجام علنی معاصی و گناهان در جامعه و... اموری از این قبیل، همه از مصادیق اشاعه‌ی فحشا است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۴۰۶/۱۴)

هم‌چنین با توجه به معنای «فاحشه» باید گفت که اصولاً نه تنها انتشار اخبار کذب و برداشت‌های ذهنی بی‌اساس در میان مردم، امری نادرست و آفت سلامت محیط اجتماعی محسوب می‌شود، بلکه اشاعه‌ی اعمال و رفتارهای ناپسند و نامشروع، هرچند که واقعیت هم داشته باشد، کاری نکوهش شده است و سبب خدشه‌دار شدن ارزش‌های دینی و اخلاقی در جامعه و آلودگی فضای اجتماع خواهد شد. (همان: ۴۰۷/۱۴)

این بدان دلیل است که به صرف حقیقت داشتن یک مسئله نمی‌توان آن را در جامعه پخش نمود، زیرا که حقایق و واقعیت‌ها از حیث موضوع متفاوت بوده و احکام مختلفی دارند؛ بیان و انتشار حقایقی که معروف و پسندیده است نه تنها اشکال ندارد، بلکه به آن توصیه نیز شده است، ولی اگر موضوع حقایق و واقعیت‌ها، گناهان و لغزش‌های دیگران باشد، اشاعه‌ی آن‌ها مخالف رضا و خشنودی پروردگار بوده و لذا هیچ انسانی حق ندارد این امور را تحت این عنوان که «واقعیت است» به دیگران افراد جامعه انتقال دهد. (محمودی، ۱۳۷۶: ۹۶)

۱-۱-۲-۲. خدشه‌دار کردن آبروی افراد جامعه

از نگاه، گناهان متعددی از جمله غیبت، تهمت، افشای اسرار، استهزاء و تمسخر، تجسس، عیب‌جویی و ... منجر به خدشه‌دار شدن آبرو و حیثیت افراد جامعه می‌شود؛ اما در این بین، ردیله‌ی اخلاقی و اجتماعی شایعه، به دلیل آن‌که قادر است در سطح وسیعی منتشرشده و جمع‌کثیری از افراد جامعه را تحت تأثیر خود قرار دهد، وضعیتی ویژه دارد.

هنگامی که افراد، خواسته یا ناخواسته و آگاهانه یا ناآگاهانه، شخص یا گروهی را به رفتار و اعمال ناشایستی که مردم جامعه نسبت به آن‌ها حساس هستند، متهم کرده و آن را در اجتماع منتشر می‌کنند، این مسائل سبب مسمومیت جمعی افکار عمومی شده و ابهامات و علامت سؤال‌های متعددی در اذهان افراد ساده‌اندیش به وجود می‌آورد.

مسلم است که این امر به تدریج سبب تضعیف منزلت اجتماعی اشخاص آسیب‌دیده از تیر شایعات، در اجتماع می‌شود و به هتک حرمت و آبروی ایشان نزد افراد جامعه منجر خواهد شد؛ چنان‌که در جریان شایعه‌ی افک، منافقان با نشر اخباری ساختگی، جوی مسموم علیه زنی پاک‌دامن شکل داده و با تأثیر بر اذهان گروهی از مسلمانان، به دنبال هتک حرمت و آبروی آن زن و کاستن از حیثیت و منزلت پیامبر اسلام در جامعه بودند. (مدرسی، ۱۴۱۹: ۲۷۱-۲۷۲)

۱-۱-۲-۳. سلب آرامش عمومی

تأمل در آیات قرآن، گویای آن است که نشر اکاذیب و شایعات، آفتی جدی برای آرامش عمومی محسوب شده و نقش بسزایی در ایجاد ناآرامی و اضطراب در جامعه دارد. هنگامی که امواج هولناک شایعات و اخباری

۳-۲-۱. مجازات حد

در شرع اسلام، دسته‌ی معدودی از گناهان (محاربه، سرقت، شرب خمر، زنا، لواط، قذف، مساحقه و...) دارای مجازاتی معین هستند که حدود نامیده می‌شوند. (موسوی خویی، ۱۴۲۸: ۴۲۸) لذا گناه شایعه‌سازی، تنها زمانی مشمول حکم حد خواهد شد که موضوع شایعه، اتهام به قذف باشد. در قرآن میزان مجازات قذف هشتاد تازیانه است که در سوره نور آیه ۴ به آن اشاره شده است. شایان ذکر است که در جریان شایعه‌ی افک، پیامبر اکرم (ص) بر تعدادی از عناصر حزب نفاق که در تولید و انتشار این شایعه، نقش اساسی داشتند، حد قذف جاری ساخته است. (حلی، ۱۴۰۱: ۲۵۶)

۳-۲-۲. مجازات تعزیر

برخلاف حدود که شامل تعداد مشخصی از گناهان است که میزان و مقدار مجازات آن در شرع مشخص شده است، تعزیرات، گناهایی هستند که میزان و مقدار مجازات آن‌ها در شرع مشخص نشده است. بر این اساس، از آنجا که میزان و مقدار گناه شایعه‌سازی به جز در مواردی که موضوع آن اتهام به قذف باشد، در شرع تعیین نشده است، از این رو باید گفت که شایعه‌سازی در سایر موضوعات دیگر، موجب می‌شود که عاملان آن، مشمول حکم تعزیر شوند و حاکم شرع نیز وظیفه دارد که میزان و مقدار مجازات چنین گناهایی را تعیین نماید. (نجفی، ۱۳۶۲: ۴۴۸)

۳-۲-۴. بازسازی فرد یا گروه آسیب‌دیده از شایعه

کسانی که مورد هجوم تیرهای تهمت و شایعه قرار گرفته‌اند، نیاز به تقویت و بازسازی دارند تا از صدمات و آسیب‌های روحی و روانی این بلای خطرناک مصون بمانند. این مسئله در آیات قرآن نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ هنگامی که پیامبر اکرم (ص) از سوی کفار قریش مورد آزار و اذیت قرار گرفته و به اکاذیب و شایعات بی‌اساسی چون سحر و جنون متهم می‌شود، از سوی قرآن چنین مورد خطاب قرار می‌گیرد: «كَذَلِكَ مَا أَتَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا قَالُوا سَاحِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ» بدین سان بر کسانی که پیش از آن‌ها بودند هیچ پیامبری نیامد جز اینکه گفتند: ساحر یا دیوانه‌ای است. (ذاریات/۵۲)

قرآن در این آیه، به پیامبر اکرم (ص) دل‌داری و تسلی خاطر داده است (زحیلی، ۱۴۱۱: ۴۷) و به این نکته اشاره می‌فرماید که تمام انبیای الهی در ایفای نقش تبلیغی و هدایتی خود، همواره با حربه‌ی شایعه‌سازی و شایعه‌پراکنی دشمنان مواجه بوده و این مسئله تنها مخصوص ایشان نبوده است. (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۲۰) در حقیقت، قرآن از این طریق، پیامبر اسلام را تقویت و بازسازی روحی کرده است.

نتیجه

با نگاهی عمیق به تاریخ و مراجعه به آیات قرآن به خوبی می‌توان رد پای شایعه را در عرصه‌های مختلف زندگی بشر دید. در زندگی اقوام و ملت‌های پیشین و در زمان حال شایعه نقش بسزایی در تعیین سرنوشت مردم داشته است. در آیات قرآن به شایعه پراکنی عده خاصی از جمله منافقان و دشمنان دین خدا که عموماً بزرگان و ملا قوم بودند اشاره شده است. این افراد با ویژگی‌های شخصیتی خاصی که داشتند مثل عداوت و کینه جویی نسبت به انبیا الهی و مومنان و غرور و خود بزرگ بینی برای اثبات مقام و جایگاهشان در میان مردم برای مقابله با ادیان الهی و مانع قرار دادن بر سر راه رسالت پیامبران از هر ترفندی استفاده کردند که کارآمدترین حربه‌ی آنان برای رسیدن به اهداف شومشان استفاده از ابزار شایعه است که این ترفند در صدر اسلام و در طول حیات جامعه اسلامی مورد استفاده منافقان و کفار قرار گرفت و با اهداف خاص نظامی، عقیدتی سیاسی، اقتصادی و غیره صورت می‌گرفت. گسترش پدیده‌ی خطرناک شایعه نیازمند بسترها و زمینه‌هایی است که به ویژگی‌های روحی و شخصیتی شایعه‌پراکنان و شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه بستگی دارد. این پدیده دارای پیامدهایی در عرصه‌ی اجتماع است که در قرآن و در علم روانشناسی به آن پرداخته شده است که تحلیل آن از منظر قرآن گسترده تر و جامع تر است و از بعد مادی و معنوی مورد بررسی قرار گرفته است.

منابع

کتب

۱. قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند
۲. ابن سعد، محمد، طبقات الکبری، بیروت: دارالصادر للطباعة و النشر. ۱۳۸۰ ق.
۳. ابن عاشور، محمد طاهر، تفسیرالتحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی. ۱۴۲۰ ق.
۴. ابن فارس، احمد، معجم المقایس اللغة، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۰ ق.
۵. ابن کثیر، اسماعیل بن حماد، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ ق.
۶. ابن منظور، محمد، لسان العرب، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق.
۷. ابن هشام، محمد بن اسحاق، سیره النبویه، قم: مکتبه المصطفی، ۱۳۵۵ ق.
۸. افروز، غلامعلی، روانشناسی شایعه و روش های مقابله، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۵ ش.
۹. آلپورت، گردن و پستم، لئو، روانشناسی شایعه، ترجمه ساعد دبستانی، تهران: انتشارات سروش. ۱۳۷۲ ش
۱۰. تقوا، ارسیا، شایعه نفس می کشد، تهران: نشر قطره. ۱۳۸۸ ش
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، قم: مرکز نشر اسراء. ۱۳۷۸ ش.
۱۲. حسینی، حسن بن احمد، تفسیر اثنی عشری، چاپ اول، تهران: میقات، ۱۳۸۴ ش
۱۳. حلی، حسن بن یوسف، اجوبه مسائل المهنائیه، قم: مطبعة الخيام، ۱۴۰۱ ق.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، محقق صفوان عدنان داوودی، بیروت: دارالشامیه، ۱۴۱۲ ق.
۱۵. زحیلی، وهبه الله، تفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج، چاپ دوم، دمشق: دارالفکر، ۱۴۱۱ ق.
۱۶. زمخشری، جارالله، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقاویل فی وجوه التأویل، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
۱۷. سبحانی، جعفر.. فروغ ابدیت، چاپ هفدهم، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰ ش

۱۸. سید رضی، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: دارالجهره. ۱۳۷۹ ش
۱۹. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، درالمنثور فی تفسیر بالمأثور، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
۲۰. صویان، احمد، المنهج الشرعی فی تلقی الاخبار و روایتها، ترجمه عبدالصمد مرتضوی، تهران: نشر احسان، ۱۳۸۶ ش.
۲۱. طباطبایی، محمدحسین. ترجمه تفسیر المیزان، مترجم محمدباقر موسوی، چاپ پنجم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ ش
۲۲. تفسیر المیزان، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الاعمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ ش.
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن. تفسیر مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۲۴. ترجمه جوامع الجامع، مترجم علی عبدالحمیدی و همکاران، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۷۵ ش.
۲۵. طوسی، محمد بن حسن التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۳۸۹ ش
۲۶. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۲ ق
۲۷. فیومی، احمد بن محمد، مصباح المنیر، قم: دارالجهره. ۱۴۰۵ ق.
۲۸. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۲۷ ق.
۲۹. . قنوجی بخاری، حسن بن علی، فتح البیان فی مقاصد القرآن، چاپ دوم، بیروت: مکتبه العصریه، ۱۴۱۵ ق.
۳۰. متفکر، حسین، جنگ روانی، قم: دفتر عقل، پژوهشکده تحقیقات اسلامی، ۱۳۸۶ ش.
۳۱. . متقی هندی، علاءالدین علی، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، چاپ پنجم، بیروت: الرساله. ۱۴۰۵ ق.
۳۲. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، چاپ اول، قم: مکتب الاعلام الاسلامی. ۱۴۰۴ ق.
۳۳. محمودی، محمد، شبهه و شایعه دو منکر مطبوعاتی، قم: نشر معروف، ۱۳۷۶ ش.
۳۴. مدرسی، محمدتقی، من هدی القرآن، چاپ اول، تهران: دارمحبی الحسین، ۱۴۱۹ ق.
۳۵. مغنیه، محمدجواد. تفسیر الکشاف، چاپ دوم، بیروت: دارالعلم الملايين، ۱۹۸۱ م

۳۶. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ دهم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش.
- ۳۷..... تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۱ ش.
- ۳۸..... برگزیده تفسیر نمونه، احمدعلی بابایی، چاپ سیزدهم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۲ ش.
۳۹. موسوی خویی، ابوالقاسم، مبانی تکمله المنهاج، چاپ سوم، قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی، ۱۴۲۸ ق.
۴۰. نجفی، محمدبن حسن، جواهرالکلام، چاپ سوم، تهران: دارالکتب اسلامیه، ۱۳۶۲ ش.
۴۱. واقدی، محمد بن عمر، المغازی، محقق جونزمارزدن، چاپ سوم، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۹ق
- مقاله
۱. حسینی علی آباد، سید روح الله / ابوطالبی، مهدی. «نگاه قرآنی به شایعه و شبهه، دو روش نفوذ دشمن از طریق رسانه»، مجله معرفت، سال ۲۷، شماره چهارم، ۱۳۹۷ ش.
۲. میرزایی، مجتبی. «شایعه از نگاه قرآن، زمینه‌ها، پیامدها، راه‌های رویارویی»، دانشگاه علوم و معارف قرآن، دانشکده علوم و فنون قرآن، ۱۳۸۹ ش.

Latin resources

Allport, Gordon; Leo Postman, "*Psychology of Rumor*." New York: Holt (1947). Rinehart & Winston.

Shibutani, T. (1966). "*Improvise News a sociological Study of Rumor*". Indianapolis: Bobb Merriall.